

A DÉLVIDÉKI MAGYARSÁG A MAGYAR KÜLPOLITIKÁBAN A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT (1919–1938)

A Párizs melletti Trianonban 1920. június 4-én aláírt békeszerződéssel területének kétharmad részét és lakosságát hasonló arányban csatolták el a történelmi Magyarországnak. Az elcsatolt területeken élő magyar nemzetiségűek száma mintegy 3 millióra rúgott, s abból több mint félmillió került Jugoszláviához. A magyar külpolitika fő célja a két világháború közötti időszakban mindvégig a békeszerződés revidálása, és ezzel összefüggésben az alapvetően a trianoni béke megőrzésére létrejött kisantant felbomlasztása volt. Az ehhez vezető útnak volt egy fontos köve a kisebbségi kérdés rendezése.

A magyar külpolitika számára létezett fontossági sorrend az egyes magyar kisebbségek tekintetében. Nyilvánvaló, hogy a „rangsor” meghatározásában döntő fontosságú volt az elszakított területen élő magyarság lélekszáma. Önmagában e mennyiségi mutató is indokolhatja a Romániában élő magyar kisebbség első helyezését, amely mellé azonban érzelmi és nagyon is racionális társadalmi és gazdasági okok is felsorakoztak, amelyek együttesen a képzeletbeli rangsor harmadik, utolsó előtti helyét biztosították a délvidéki magyarság számára. Az említett okokon túl szerepet játszott e nem túl előkelő hely megszerzésében az is, hogy feltehetően helytállóak voltak azok a Magyarországról készült jugoszláv hangulatjelentések, amelyek szerint Magyarországon általános volt az a vélemény, hogy az elcsatolt területek magyarjai közül elsőként a jugoszláviaiak fognak behódolni az államalkotó többség befolyásának.¹

A magyar kormány hivatalos, de titkos csatornán keresztül tartotta a kapcsolatot a délvidéki magyar kisebbséggel.² A csatorna a Teleki Pál irányításával létrehozott Társadalmi Egyesületek Szövetségének Központja volt, amelynek működési alapelveit a magyar minisztertanács 1921. augusztus 12-én fogadta el.³ A szervezetet központi apparátusát közvetlenül a miniszterelnök alá rendelték, költségvetését pedig a nemzetgyűlés kikerülésével csak a kormánynak kellett jóváhagynia. E szervezetten belül megalakították a Szent Gellért Társaságot, amely a délvidéki magyarsággal tartotta a kapcsolatot. A Szent Gellért Társaság elnöke a korszak „írófejedelmeként” számon tartott verseci származású Herczeg Ferenc lett.

Az elszakított területek közül alighanem a jugoszláviai magyarság körében folytak a legkomolyabb belső viták arról, hogy milyen magatartást tanúsítsanak az új államhatalommal szemben. Két tábor formálódott: az ún. aktivistáké, illetve passzivistáké. A passzivisták szerint még nem érkezett el az idő az önálló magyar párt megalakítására, az aktivisták viszont önálló magyar politikai párt megalakítása mellett emelték fel a szavukat. A magyar kormány az utóbbit támogatta. Olyannyira, hogy kilátásba helyezte minden anyagi és erkölcsi támogatás megvonását azoktól, akik nem engedelmessé válnak az egységes kisebbségi magyar politikai párt létrehozását szorgalmazó anyaországi utasításoknak.⁴ Bár 1922. május 8-i debreceni beszédében Bethlen a magyar külpolitika egyik prioritásának nevezte az elszakított területeken élő magyarok helyzetének javítását, a kisebbségi kérdés mégsem került a kormány érdeklődésének homlokterébe. Érdemi eredmények elérésére ugyanis nem sok lehetőség kínálkozott. Maga a kérdés nemzetközi szabályozása sem tette lehetővé a magyar kormány fellépését, miután nem az anyaországnak, hanem az érintett területek kisebbségének volt joga panasszal élni.

A magyar külpolitika Jugoszlávia és a másik két kisantantállam vonatkozásában mindvégig hangsúlyozta, hogy az országaikban élő kisebbség helyzetének megnyugtató módon történő rendezése előfeltétele a kapcsolatok javításának. Ezt azzal indokolták, hogy a magyar közvélemény nem tolerálná a kormány közeledését egyik vagy másik államhoz, amennyiben ez a kérdés nincs megoldva. A valóság azonban az, hogy Budapest – legalábbis Jugoszlávia esetében – még ettől is hajlandó lett volna eltekinteni, amennyiben a másik oldalon komoly fogadókészség mutatkozik a kapcsolatok valóban baráti(bb) alapokra helyezésére, s a továbblépés érdekében több alkalommal is megelégedett volna tényleges engedmények helyett pusztán gesztusokkal.⁵

Belgrád részéről azonban ritkán volt tapasztalható ősziinte hajlandóság a kapcsolatok rendezésére, különösen ha ennek a kisebbségeknek nyújtandó kedvezmények voltak a feltételei. A jugoszláv kormány számára a magyar kisebbség mellett, hogy nyilvánvaló veszélyeket hordozott magában, jó kifogás is volt a rendszerint magyar oldalról szorgalmazott tényleges kapcsolatjavítást célzó javaslatok elhárítására. A délszláv állam vezetése ugyanis, valahányszor Budapestről felvetették a kapcsolatok javítását, aminek első feltételül a magyar kisebbség helyzetének pozitív irányú változtatását szabták, mindannyiszor azt a választ adta, hogy nem teheti, mert ügyelni kell a kisantantállamok érzékenységre. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy a nemzeti-ségi ellentétekkel terhelt jugoszláv belpolitikában valóban ritkán voltak adottak a feltételek a magyar kisebbség irányában teendő engedményeknek. Mindezt tetézte a magyar revizionizmus egyre erősödő hangja a húszas évektől, ami a jugoszláv közvéleményt nyilvánvalóan szembeállította a magyarokkal, *de facto* a Magyarországgal szembeni engedmények politikájával.

Nem szabad elfeledkeznünk azonban arról, hogy a közhangulat befolyásolására Jugoszláviában éppúgy megvoltak az eszközök, mint a többi kelet-közép-európai államban. Tehát az, hogy Belgrád tesz-e lépéseket a közeledésre elsősorban a politikai akarat hiányán vagy meglétén múlt. Ennek ellenére Magyarországon többnyire akceptálták Jugoszlávia kifogásait, bel- és/vagy külpolitikai nehézségekre való hivatkozásait a lépések elmaradásáért. Ennek magyarázata az, hogy a kisebbségi kérdés a korszakban a magyar–jugoszláv kapcsolatok alakulásában többnyire csak másodlagos jelentőséggel bírt. A kedvezmények elérése a jugoszláviai kisebbség számára csak az egyik eleme volt a magyar külpolitikának. A délszláv államhoz került magyar kisebbség csak eszköz volt Budapest számára legfontosabb külpolitikai célja eléréséhez, a kisantant felbomlasztásához. A határon kívülre került délvidéki magyarság sorsa javításnak kérdését fel lehetett használni a Jugoszláviához való közeledés demonstrálására, így a magyarok helyzetének javulása elsődlegesen azt a célt szolgálta, hogy Magyarország külpolitikai helyzete javuljon (hiszen az feltételtelezte, hogy valamilyen szinten rendeződött a kapcsolata Jugoszláviával).

Általában tehát Budapest vetette fel a kapcsolatok javítását, aminek feltételül rendszerint a kisebbségi kérdés rendezését szabta. Másrészt viszont a délvidéki magyar kisebbség kérdése összességében marginális szerepet játszott a magyar külpolitika irányítói szemében. A két megállapítás közötti ellentmondás csak látszólagos. A magyarázat az, hogy a kisebbségi kérdés rendezésének valóban előfeltételül szabását csak akkor vették komolyan számításba Budapesten, amikor Magyarország külpolitikai helyzete kedvezőbb volt, és a siker esélyével és az elérendő fő cél veszélyeztetése nélkül kerülhetett előtérbe, vagy akkor, amikor Budapest egyáltalán nem akart meg egyezni Belgráddal. Az előbbire példa az 1937–1938-tól kezdődő időszak, amikor a kisantant bomlása szinte biztosra volt vehető. Ekkor a magyar külügyminiszter, Kánya

Kálmán megengedhette magának azt a „luxust”, hogy lényeges engedményeket követeljen a kisebbségeknek Jugoszláviától, mielőtt továbblépnek a kapcsolatok javítása felé vezető úton. Az utóbbira pedig példa az 1926 ősztől folytatott magyar politika, amikor már eldőlt, hogy a jugoszlávokkal nem lehet megegyezni (a kisantantállamok nélkül), és helyette a magyar külügyi vezetés az olaszokkal igyekezett valamilyen egyezményt összehozni.

1926 tavaszától enyhülési és közeledési folyamat kezdődött Magyarország és Jugoszlávia között, ami úgy tűnt, elvezethet a magyar külpolitika fő céljának eléréséhez, a kisantantgyűrű fellazításához. Budapest azonban látva az élénk olasz érdeklődést, „ejtette” Belgrádot és a Jugoszláviához való közeledést, s helyette Róma támogatását próbálta megnyerni maga számára. Ekkor, 1926 októberében bukkant fel első ízben hivatalos diplomáciai iratokban (legalábbis az általam vizsgált források szerint) a jugoszláviai magyar kisebbség sorsa javításának igénye magyar részről. Amikor a magyar kormány már tisztán látta, hogy a magyar–jugoszláv külön megegyezésből nem lesz semmi, Budapest felvetette a kisebbségi kérdés rendezésének lehetőségét. De ezt nem szerződés, vagy egyezmény, vagy bármilyen más írásos formában, akár csak formális tárgyalások keretében kívánta megvalósítani, hanem baráti beszélgetések során. A magyar kormány tisztában volt azzal, hogy a kisebbségi kérdés rendkívül kényes kérdés, és a jugoszláv kormánynak tekintettel kell lennie közvéleményére, amely „a nemzeti fellángolás korszakában kisebbségi vonatkozású ügyekben érthetően igen érzékeny”.⁶ Ezért a magyar kormány, belátva a jugoszláv kormány nehézségeit, nem gondolt arra, hogy a magyar kisebbség ügyét egyezmény útján szabályozzák, vagy bármi olyat kérjen, amit a jugoszláv közvélemény az ország belügyeibe való beavatkozásnak minősíthet. Jelezte viszont, hogy a jugoszláviai magyarok elnyomásáról érkező panaszok izgatják a magyarországi kedélyeket, és ilyen körülmények mellett aligha lehet megvalósítani a két ország között „a nép széles rétegeiben gyökerező őszinte megértést”. Budapesten úgy vélték, hogy a jugoszláv kormány spontán lépései a magyar kisebbség javára jelentős mértékben hozzájárulnának a viszony javításához szükséges „atmoszféra” kialakulásához. A spontán jugoszláv lépések megtételét elősegítendő, a magyar külügyminiszter ismertette a jugoszlávokkal kormánya álláspontját a kisebbség vonatkozásában: a Jugoszláviában élő magyarok legyenek lojális polgárai új hazájuknak, a délszláv állam viszont adja meg nekik a számukra nemzetközi szerződésileg biztosított jogoknak azt a minimumát, hogy nyelvüket megtarthassák, valamint biztosítsa részükre a kulturális fejlődés lehetőségét.⁷

A kisebbségi kérdés rendezésének lehetőségeit a két állam teljesen eltérően ítélte meg. A magyar kormány a kisebbségi kérdés rendezését alapvetően két módon látta elképzelhetőnek: ha az illető államok a területükön élő kisebbségek képviselőivel egyeznek meg úgy, hogy azok elégedettek legyenek, és ennek a megegyezésnek a betartását valamely más állam szavatolja; vagy úgy, hogy Magyarország köt kisebbségi szerződéseket a szomszédos államokkal, amelyek beletartoznak a döntőbírósi egyezménybe, és annak hatásköre alá tartoznak.⁸ Jugoszlávia számára azonban egyik opció sem volt elfogadható. Belgrád megítélése szerint ugyanis mindkét módszer külső beavatkozást jelentett volna a belügyekbe. (A magyar politika egyébként hasonlóan vélekedett a saját kisebbségeit érintő kérdések esetében.) A jugoszláv álláspont az volt, hogy kisebbségi kedvezmények kizárólag egyoldalúan képzelhetők el, miután a kisantantállamok nem állnak közvetlen szerződéses kapcsolatban ebben a kérdésben Magyarországgal. Igaz, hogy mindhárman aláírták a kisebbségi szerződést, de azt nem Magyarországgal kötötték, hanem a nagyhatalmakkal. Következésképpen – szólt a

jugoszláv érvelés – a magyar kisebbség élvezheti a szerződésben garantált kisebbségi jogait, azonban ezek védelme nem Magyarországot, hanem az azt aláíró nagyhatalmat, vagyis a Népszövetség Tanácsát illeti.⁹

Mindennek köszönhetően a jugoszláviai magyar kisebbség sorsának javítását célzó szervezett magyar fellépésről nem igazán beszélhetünk. Hivatalos fórumokon 1929-től merült fel a kérdés, a Népszövetséghez benyújtott petíciók formájában. De ekkor sem a magyar kormány vetette fel, hiszen neki erre nem volt meg a jogosítványa, hanem Prokopy Imre, Bács-Bodrog vármegye utolsó magyar főispánja, aki magánemberként, de természetesen a magyar külügyminisztériummal egyeztetve és annak utasításai szerint készítette panaszbeadványait. A magyar kormány nem hirtelen felindulásából döntött úgy, hogy a nemzetközi szervezethez fordul. Egy átgondolt, hosszú távú terv részeként már 1928-ban elhatározta, hogy a Népszövetségtől kéri a délvidéki magyar kisebbség panaszainak orvoslását.¹⁰ A magyar kormány Prokopy Imre nevével fémjelzet „petícióakció” megkezdése előtt fontosnak tartotta a Népszövetségnél is előkészíteni a terepet. Ennek érdekében Bethlen a kisebbségi panaszok népszövetségi procedúrájának megváltoztatását szerette volna elérni. A magyar miniszterelnök három elv megvalósulását tartotta alapvetőnek: 1) a kisebbségi panaszokkal olyan állandó bizottság foglalkozzon, amely nem az egyes államok képviselőiből áll, hanem a pénzügyi és a szakbizottságok mintájára alakítják ki, vagyis a panaszok kivizsgálása egy szakértői bizottság hatáskörébe kerüljön; 2) a kisebbségi ügyekben kontradiktórius eljárás legyen rendszerezítve, vagy ha ez nem lehetséges, legalább az a lehetősége legyen a peticionálóknak, hogy ügyeikhez másodsor is hozzászólhassanak; 3) végezetül, hogy a kisebbségi panaszok ügyében folytatott eljárás nyilvánossága biztosítva legyen.¹¹

A délszláv államban 1929. január 6-án bevezetett királyi diktatúra kisebbségeket is hátrányosan érintő rendelkezései kedvező háttérrel biztosítottak a magyar akció megindításához. 1929. november 20-án iktatták az első magyar petíciót a Népszövetségnél. 1929 novembere és 1933 februárja között Prokopy 20 petíciót és 3 kiegészítést juttatott el a Népszövetséghez, zömmel iskolai, nyelvi, kulturális sérelmek és köztisztviselők elbocsátása miatt.¹² Az akció háttérében meghúzódó cél az lehetett, hogy végre rávegyék a délvidéki magyarság képviselőit: jelenjenek meg nyíltan a nemzetközi fórumokon, támasszák alá az egyre erősödő revíziós propagandát, valamint dokumentálják a Népszövetségnél a kisebbségi jogtiprást, aminek mindaddig jóformán semmilyen nyoma nem volt a nemzetközi szervezetnél.¹³

A népszövetségi fellépés természetesen nem talált kedvező fogadtatásra Belgrádban, s bár általa a kisebbségi kérdés látszólag a két állam kapcsolatainak homlokterébe került, valójában sokkal inkább a gazdasági kérdések határozták meg a magyar–jugoszláv kapcsolatok alakulását.¹⁴ A búza- és kukoricaexport összhangba hozása, hogy az eladásnál ne támasszanak konkurenciát egymásnak, fontosabb kérdésnek bizonyult a magyar kisebbség helyzeténél.

A kisebbségi kérdés előtérbe kerüléséről az 1930-as évek derekától beszélhetünk. A háttérben a kettős birtokosok ügye állt. A trianoni határvonallal kettészelt földbirtokok tulajdonosainak, a kettős birtokosoknak a helyzetét Jugoszlávia vonatkozásában az 1926-ban Belgrádban megkötött kereskedelmi szerződés egyik melléklete rendezte. Eszerint a kettős birtokosok szabadon átlépheték a határt, és minden korlátozás nélkül vihették át gazdasági terményeiket a határon. E rendelkezés érvénye azonban 1932 májusában lejárt, és a magyar kormánynak minden erőfeszítése ellenére sem sikerült elérnie Belgrádban az egyezmény meghosszabbítását. A belgrádi vezetés

célja ugyanis a kettős birtokos intézmény megszüntetése volt, amit igyekezett közvetett eszközökkel a magyar féllel is tudatosítani. A szigorúbbá váló jugoszláv határőrizet miatt egyre gyakoribbá és mind súlyosabbá váltak a határincidensek. 1930. február 5. és 1933. október 20. között 20 komolyabb és 9 halálos áldozattal járó fegyveres incidens történt a határon, amelynek áldozatai magyar vagy magyar nemzetiségű jugoszláv állampolgárok voltak.¹⁵ Később nyíltan is a magyar fél tudomására hozták, hogy a jugoszláv kormány célja a kettős birtokosi intézmény megszüntetése. Božidar Purić jugoszláv külügyminiszter-helyettes 1934. május 9-én kijelentette Alth Valdemár magyar követ előtt, hogy Jugoszlávia a kettős birtokosokkal összefüggő kérdések rendezését a bulgáriaival hasonló módon képzei el, azaz, hogy ezeket végképp felszámolják. Kormánya a kettős birtokosok folytonos határátlépéseit nem tartja kívánatosnak, mert adataik szerint mintegy 100 ezer ember, részben magyar, részben jugoszláv állampolgár (de többségében magyar nemzetiségű) lépi át állandóan oda és vissza a határt, ami incidenseket eredményez. Emellett azt a fikciót kelti, mintha a határ nem volna véglegesen megállapítva. Nem tagadta: a gyakori zaklatások („vexációk”) azt a célt szolgálják, hogy a kettős birtokosokat birtokaik eladására bírják. Purić értesülései szerint a magyar kettős birtokosok kezén 9 ezer hektár, míg a jugoszlávokén 7 ezer hektár föld van. Ezeket a földeket könnyen ki lehet cserélni, illetve a tulajdonosokat kártalanítani. Így még abban az esetben is, ha a kettős birtokokat nem szüntetnék meg teljesen, számukat annyira lecsökkenthetnék, hogy a fennmaradók már nem számítának. Végezetül megjegyezte: kormánya azzal a tervvel foglalkozik, hogy a magyar kormánynak vegyes bizottságok kiküldését javasolja, amelyek likvidálják a kettős birtokokat, illetve szabályozzák a kettős birtokok kicserélését és a tulajdonosok kártalanítását.¹⁶ Ez volt az utolsó csepp a pohárban, ami a magyar kormányt arra bírta, hogy Genfben keresse igazát.¹⁷ 1934. május 12-én a magyar kormány a Népszövetség segítségét kérte a magyar–jugoszláv határon jugoszláv részről elkövetett túlkapásokkal szemben.

A két állam a nagyhatalmak nyomására 1934. június 20-án Belgrádban tárgyalásokba kezdett a vitás kérdések tisztázására, és július 21-én három okmányból álló, a magyar diplomácia sikerét tükröző megállapodás született. A jugoszlávok vállalták, hogy a határ menti birtokosoknak különféle könnyítéseket adnak; kölcsönösen vállalták, hogy sebesüléssel vagy halállal végződő incidensek esetén hatósági személyek 500 méteres határsávon belül bemehetnek a másik ország területére helyszíni kivizsgálás végett; egy bizalmas jegyzőkönyvben a magyar fél a jugoszlávra bízta a halálos végű határkonfliktusok elkerüléséhez szükséges intézkedések megtételét, míg a jugoszlávok a magyarok belátására bízták a horvát emigráció korlátozásához szükséges intézkedések meghozatalát.¹⁸

Ezt követően a magyar kisebbségi kérdés egyre gyakrabban és mind nagyobb súllyal jelent meg a magyar–jugoszláv kapcsolatokban. Első alkalommal a marseille-i merénylet kapcsán, amikor Budapest igen kényelmetlen helyzetbe került mint a merénylethez közvetve segédkeztet nyújtó állam. A jugoszláv kormány kezdeményezte Magyarország felelősségének kivizsgálását a Népszövetségnél. Belgrád ezzel egyidejűleg megkezdte a Jugoszláviában dolgozó magyar állampolgárok és állampolgársággal nem rendelkező személyek kiutasítását az országból, mintegy 3000 főt toloncoltak át a határon. A lépés megdöbbenetett a világ közvéleményét, és kedvező, kezdeményező helyzetbe hozta Magyarországot, amit a magyar kormány igyekezett maximálisan kihasználni. Ekkor merült fel annak a lehetősége, amennyiben nem állítják le a Magyarországot ellen folyó jugoszláv propaganda-hadjáratot, felelevenítve a Prokopy-

féle petícióakciót, a magyar kormány panaszt nyújt be a Népszövetséghez a magyar kisebbségek védelme érdekében, illetve szóvá teszi a Jugoszláviából kiutasított magyarok ügyét is.¹⁹ Erre végül nem került sor.

A kedélyek lecsillapodását követően Belgrád és Budapest is egy darabig várakozó álláspontra helyezkedett kapcsolataik alakításában. Változást a nyugalmi helyzetben Milan Stojadinović kormányra kerülése hozott, aki felvetette a magyar–jugoszláv viszony javításának lehetőségét.²⁰ Bár a hajlandóság a kapcsolatok javítására mindkét fél részéről észlelhető volt, a közeledés konkrét lépéseivel mindkét állam várt, amíg az aix-en-provence-i per lezárulásával a marseille-i merénylet szálait nem varrták el véglegesen. Az első lépést ismét Stojadinović tette, megígérte: a marseille-i ügy végleges lezárása után a két ország megindult közeledését „par étapes” továbbfejleszti; ennek egyik első lépéseként elfogulatlan tanulmányozás tárgyává teszi a magyar követ által felvetett, a jugoszláviai magyarok hátrányos helyzetére vonatkozó kifogásokat.²¹

Akár furcsállhatjuk is az események ilyen gyors fordulatát. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy a magyar–jugoszláv kapcsolatok javítását célzó gesztusok háttérben egy nagyhatalom, Németország rejtőzött, illetve nem is nagyon bujkált. Berlin külpolitikai céljai megvalósítása érdekében igyekezett közelíteni a két kormányt. A magyar kormány kész volt a viszony javítására, de a német kormány közvetlen közvetítése helyett célszerűbbnek tartotta, ha Németország nyomást gyakorol a jugoszláv kormányra, hogy tanúsítson nagyobb megértést a magyar kívánságokkal szemben, különösen a kisebbségi kérdésekben. A németek nem zárkóztak el ezelől sem, de a közvetítés sikere érdekében Berlin ismerni akarta a magyar követeléseket.²²

A magyar kormány fontosnak tartotta, hogy a magyar kisebbség sérelmeit orvosolják és megszüntessék azt a megkülönböztetést, amely a német és román kisebbséghez viszonyítva a magyarság hátrányára mutatkozott. Budapest ezt a legcélszerűbben egy kisebbségi szerződés útján vélte megoldani. Ilyen jellegű szerződésre azonban még nem értek meg a feltételek. A korábban részletezett jugoszláv álláspont ismeretében nyilvánvaló, hogy politikai ballonról volt szó. Ezt a jugoszláv fél is tisztán látta, s Stojadinović tréfával ütötte el a javaslatot: „*Minek a szerződés, a németekkel is jóban vagyunk, azokkal sincs szerződésünk.*”²³

A mindkét fél részéről mutatkozó közeledési hajlandóság dacára²⁴ jugoszláv részről fontosnak tartották újfent figyelmeztetni Magyarországot, hogy a közeledési politika, amit Stojadinović őszintén óhajt, nem hozhat máról holnapra teljes változást a két állam viszonyában. A kapcsolatoknak fokozatosan kell javulniuk, és Magyarországnak eleinte meg kell elégednie kisebb eredményekkel. „*Magyarország és Jugoszlávia számtalan szállal vannak egymáshoz fűzve, gazdaságilag egymásra vannak utalva, azonfelül közös veszély (bolsevizmus) is fenyegeti őket, a közeledés tehát nemcsak lehetséges, de egyenesen szükséges is. A magyaroknak meg kell azonban érteniük a jugoszláv nép szellemét. Ők egy primitív nép, élénk temperamentumuk gyakran elragadja őket, és nem ritkán brutálisan nyilvánul meg. Az ilyesmin nem szabad fennakadniuk. Ők (a külügyminisztérium – H. Á.) mindig azon lesznek, hogy ezeket a zökkenőket eliminálják.*”²⁵ A két ország közötti viszony elmérgesedése folytán „mindenféle gaz felburjánzik”, a hatóságok bizalmatlanok, a végrehajtó szervek rosszindulatúak. Ennek folytán a jugoszláviai magyar állampolgárokat jogtalan sérelmek érik. Mindez azonban önmagától megszűnik majd, ha a két ország közötti viszony barátságos lesz. Vonatkozik ez nemcsak a magyar–jugoszláv gazdasági kapcsolatok kimélyítésére és az árucserre-forgalom élénkítésére, hanem a magyar kisebbség helyzetére is.²⁶

Magyarország 1937-től viszonylag kedvező külpolitikai helyzetben volt. Még akkor is igaz ez, ha az utókor és bizonyos mértékben egyes kortársak is tisztában voltak a Német Birodalom egyre inkább testet öltő fenyegető árnyékának kockázataival. Tagadhatatlan tény ugyanis, hogy Berlin Magyarországhoz hasonlóan a kisantant felbomlasztásán dolgozott, és legalább egy irányban, Csehszlovákiával szemben, támogatta a magyar revíziót. A másik két állam vonatkozásában pedig megegyezésre ösztönözte Budapestet. Ugyanerre biztatta egyébként Belgrádot és Bukarestet is. Az olasz kormány a némethez hasonló állásponton volt Magyarország „szomszédságpolitikáját” illetően, azzal a különbséggel, hogy Mussolini a Bukarest és Budapest közötti megegyezést fontosabbnak tartotta, mint a Belgráddal való megbékélést.

Nem elhanyagolható tényező volt Nagy-Britannia sem, amely – nem téve különbséget a kisantantállamok között – Magyarországot megegyezésre és barátságos viszony kialakításra biztatta mindhárom szomszédjával. London jóindulata pedig mindegyik állam számára különösen fontos volt. Budapest korábbi helyzetéhez képest mindenképpen jobb helyzetbe került. Csak arra kellett vigyáznia, nehogy olyan színben tűnjön föl, mint akivel túlzott követelése miatt lehetetlen a megegyezés.

1937 elején a kisantantállamok képviselői külön-külön felkeresték a magyar külügyminisztert, és tárgyalásokra szólították fel Magyarországot.²⁷ Jugoszláviával, a kisantantállamok közül egyedülként, Magyarország tárgyalásokba is kezdett. A tárgyalásokon a jugoszláviai magyar kisebbség kérdése is szóba került. Felmerült, hogy a magyar kormány kiad egy deklarációt, amellyel megteremti az alapot arra, hogy Stojadinović gesztust tehessen a magyar kisebbség irányában. A magyar kormány elkészítette összefoglaló feljegyzését a kisebbségi kívánságokról. A memorandumban kiemelt helyen szerepelt a magyar iskolaügy helyzetének rendezése, valamint az, hogy a magyarság a községi és a városi képviselő-testületekben számarányának megfelelően legyen képviselve.²⁸ A jugoszláv miniszterelnök kész volt a magyar kisebbségnek lépésről lépésre könnyítést adni, azt azonban határozottan elutasította, hogy a magyar kormánynak a kisebbségi kérdésbe beleszólást engedjen. Ehhez ragaszkodott. Hiába hívta fel a két felet közelíteni próbáló német külügyminiszter, Neurath Stojadinović figyelmét arra, hogy a kisebbségi kérdésekben is helye van az államok közötti megbeszéléseknek, és hogy az ilyen tárgyalásoknak is vannak fokozatai és árnyalatai. A jugoszláv politika mindenkor elvetette, hogy akár csak a látszata is felmerüljön külső hatalmak beleszólásának a belügynek tekintett kisebbségi kérdésbe. A jugoszláv álláspont a kisebbségek tekintetében továbbra is az volt, hogy a kisebbségekről nem tárgyalnak a magyar kormánnyal, miután az nem jogosult képviselni a jugoszláviai magyar kisebbség érdekeit.

A kisantant–magyar tárgyalások 1937 nyarán élénkültek meg. A téma a fegyverkezési egyenjogúság elismerése, illetve Magyarország felvetésére, új elemként, immár hivatalos formában a magyar kisebbség helyzetének rendezése volt. Miután a fegyverkezési egyenjogúság kérdése gyakorlatilag túlhaladottnak volt tekinthető,²⁹ a tárgyalások elsősorban a kisebbségi kérdés körül folytak. Budapest igyekezett meggyőzni tárgyalópartnereit, hogy a viszony javulásához nem elegendő a fegyverkezési egyenjogúság elismerése, illetve a magyar kormány nyilatkozata az agresszióról való lemondásról szomszédjaival szemben. A kapcsolatok továbbra is feszültek maradnak, miután az ellentéteket köztudomásúan nem a fegyverkezés kérdése okozza, hanem leginkább az utódállamokban élő kisebbségekkel szemben tanúsított bánásmód. Következésképpen, amíg ez a bánásmód nem változik meg gyökeresen, vagy a magyar kormány nem kap garanciát a kisebbség séreimeinek orvoslására, addig a magyar

közvélemény sem tűrné, hogy a kormány az utódállamokkal szemben bármilyen gesztust tegyen. A kisantant álláspontja ezzel szemben az volt, hogy a kisebbségi kérdés rendezéséhez előbb az ő közvéleményüket kell megnyugtatni. Ennek viszont feltétele a barátságos atmoszféra megteremtése.³⁰ Vagyis a „22-es csapdájához” hasonló helyzet alakult ki.

A tárgyalások megszakadását követően Budapest 1937 késő őszen ismét a jugoszláv szálát szerette volna felvenni, német segítséggel. Felmerült annak a lehetősége, hogy Magyarország, a kisantantállamok közül egyetlenként, Jugoszlávia vonatkozásában elismeri a határokat.³¹ Hogy miért éppen ezeket a határokat ismerte volna el a magyar kormány, az csak részben magyarázható azzal, hogy Belgrád kormányzása alá került a legkisebb elszakított terület és a legkevesebb magyar. Vélhetően nagy súllyal szerepelt ennek a döntésnek a meghozatalában az a német közvetítéssel szerzett értesülés, mely szerint Stojadinović a kisantant fennállásának egyetlen céljaként a Magyarország elleni védelmet jelölte meg. 1937. június elején úgy nyilatkozott Neurath előtt, amennyiben Magyarország felhagy minden irányban fennálló revíziós igényével, megszűnik a kisantant létjogosultsága.³² Mihelyt Magyarország megegyezik Jugoszláviával, Stojadinovićnak nem fűződik majd több érdeke a kisantanthoz – adta tovább a hírt Budapesten Neurath.³³ Vagyis a magyar külügyminisztériumban joggal gondolhatták, hogy helyes úton járnak, mivel szinte a kezdet kezdetétől, a kisantant megalakulásának pillanatától a jugoszlávokon keresztül kívánták megbontani a kisantant egységét.

Kánya Kálmán kész volt arra is, hogy Jugoszlávia számára megtegye azt az engedményt, hogy területi kívánságait nem teszi háborús cselekmények tárgyává, amennyiben Jugoszlávia kulturális autonómiát ad a magyar kisebbségnek.³⁴ A Csehszlovákia elleni katonai fellépés napirendre kerülésekor, 1937–1938 fordulóján a magyar külügyminiszter kabinetfőnöke, Csáky István Bohle német külügyi államtitkárnak kifejtette: kormánya csak akkor követheti Németország példáját a Csehszlovákiába való bevonulásban, ha abszolút biztosítéka van arra, hogy Jugoszlávia nem támadja meg. Miután Németország számára is előnyös lenne az egyidejű magyar támadás, a magyar kormány kívánatosnak tartaná, hogy „Németország katonailag garantálja a *jelenlegi* magyar–jugoszláv határt (kiemelés az eredeti szövegben – H. Á.). Ilyen német garancia esetén Magyarország kész önmagától *örök időkre* (kiemelés az eredeti szövegben – H. Á.) lemondani arról a területről, melyet Jugoszlávia Magyarországtól kapott.”³⁵ Bármennyire nagy hangsúlyt fektetett is Berlin a magyar–jugoszláv kapcsolatok normalizálására, a Wilhelmstrassén nem csaptak le a magyar külügyminiszter ajánlatára. Vissza kellett tehát térni a hagyományos úthoz, a kisantant bomlasztásához.

A magyar–kisantant tárgyalások 1938 áprilisában kaptak ismét nagyobb lendületet. A magyar kormány az újabb tárgyalási szakaszban is elsősorban Romániával és Jugoszláviával kívánt tárgyalni és megegyezni, az esetleges megállapodás életbe léptetését pedig Csehszlovákia utólagos csatlakozásától szerette volna függővé tenni. E törekvés jegyében egyre gyakoribbá váltak az eszmeccserék Budapest és Belgrád, illetve Bukarest között, amelyek leginkább a kisebbségi kérdés körül forogtak. Úgy tűnt, hogy Stojadinović tényleg szeretné országa Magyarországhoz fűződő viszonyát javítani, s ennek fejében szerény engedményekre is hajlandó kisebbségi téren. A belgrádi magyar követ azonban úgy látta, egyébként helyesen, hogy Jugoszlávia politikailag nem kívánta magát lekötöni, és megelégedett azzal, hogy „egyes odavetett kis megjegyzések segítségével” nyitva tartsa magának a Magyarország felé vezető ajtót is.³⁶ Ezt a képezetbéli ajtót volt hivatott szélesebbre tárni a jugoszláv kormányfő 1938. augusztus 21-i kijelentése, amit közvetlenül a kisantant konferencia megnyitását köve-

tően tett Bessenyei György belgrádi magyar nagykövetnek. Stojadinović jelezte: összegyűjtötte a magyar kisebbségekre vonatkozó összes adatot, és megbízta Andrić vezértitkárt: a konferencia munkálatainak befejezte után részletesen beszélje át vele az egész anyagot, és mondja meg, milyen engedményeket tehetnek még kisebbségi téren.³⁷

A magyar–kisantant és ezen belül a magyar–jugoszláv tárgyalásoknak volt a végkifejlete, vagy inkább egyik csomópontja az 1938. augusztus 22-én aláírt bledi egyezmény. A kisebbségi kérdésben Romániával és Jugoszláviával *gentlemen's agreement* formájában szinte végleges megegyezés született.³⁸ Ez úgy értendő, hogy a fegyverkezési egyenjogúság elismeréséről szóló hivatalos nyilatkozat mellett Magyarország, Románia és Jugoszlávia egy külön kommunikét is aláírt. Ebben a felek vállalták, hogy saját elhatározásukból minden intézkedést megtesznek a baráti kapcsolatok továbbfejlesztés útjában álló akadályok elhárítására.³⁹ A kisebbség kifejezés tehát ebben a nyilatkozatban sem szerepelt. Ennek dacára mindenki pontosan tudta, mi a legnagyobb akadálya a „baráti kapcsolatok továbbfejlesztésének”.

A bledi egyezmény katonai, politikai és diplomáciai jelentőségéről, a hozzá fűzött magyar és kisantant várakozásokról és szándékokról megoszlanak a vélemények. A kisebbségi kérdést illetően azonban vitathatatlan az egyezmény óriási elvi jelentősége. A kisantantállamok az egyezménnyel gyakorlatilag elismerték azt, amit korábban semmi áron nem akartak elfogadni, hogy a magyar kisebbség ügyében nem kizárólag a saját hatáskörükben, esetleg a kisebbséggel egyeztetve döntenek, hanem Magyarország is jogosult belefolyani a kérdésbe.

Jegyzetek

A tanulmány az OTKA F–62052 számú program keretében, a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ A szabadkai titkos állambiztonsági hivatal 1923 májusára vonatkozó jelentése a belügyminisztériumnak. Arhiv Jugoslavije (AJ) 395–9–94. Pov. Dok. Br. 10659

² A belgrádi magyar követnek, Hory Andrásnak a külügyminisztérium egyenesen megtöltötte, hogy kapcsolatban álljon a délvidékiekkel, nem is volt igazán kapcsolata velük. *Hory András*: Bukaresttől Varsóig. Sajtó alá rendezte, bevezető tanulmányt írta, jegyzettel ellátta Pritz Pál. Budapest, 1987. 184.

³ *Ablonczy Balázs*: Teleki Pál. Budapest, 2005. 226.

⁴ *A. Sajti Enikő*: A sérelmi politikától az együttműködésig. A délvidéki magyarok kisebbségstratégiái (1918–1947). In: Integrációs stratégiák a magyar kisebbségek történetében. Disputationes Samarienses, 7. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, 2006. 12.

⁵ Az ezt alátámasztó források a harmincas évek második felében készültek, de a rendelkezésünkre álló dokumentumok és az események ismeretében nincs okunk feltételezni, hogy a magyar kormányok a húszas években gyökeresen eltérő álláspontot képviseltek volna ebben a kérdésben. Gömbös Gyula 1935. szeptember 29-én von Neurath német külügyminiszter előtt hangot adott meggyőződésének, hogy Magyarország nem tudja minden igényét egyszerre érvényesíteni vagy elérni. (Erről egyébként német részről két éve igyekeztek meggyőzni a magyarokat – H. Á.) „A Szerbia javára történt területfeladások voltak a legkiseb-
bek, ezért ezeket lehet a legkönnyebben kiheverni” (vagyis adott esetben lemondani róluk – H. Á.). Ezért mind az ő, mind a kormányzó politikai vonalának megfelelnie, ha Jugoszláviával kibékülést érnek el. (A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944. Szerkesztette: Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt és Juhász Gyula. Budapest, 1968. 109–110.) Három évvel később, 1938 januárjában, amikor a magyar kormány arra törekedett, hogy német garanciát szerezzen a magyar–jugoszláv határra, és így biztosítson magának szabad kezet, sokkal nyersebben fogalmaztak. Kánya kabinetirodájának vezetője, Csáky István kijelentette: a jugoszláviai magyar kisebbség meglehetősen szétszórtan települt, és nem olyan mértéktelenül fontos. Mi több, Magyarországnak évtizedig semmi kilátása sincs arra, hogy e területeket visszaszerezze, ezért reálpolitikai okokból is kész lemondani a rájuk vonatkozó minden igényéről. Documents on German Foreign Policy. London, HMSO, 1953. D/V 241. (A továbbiakban: DGFP.)

⁶ Magyar Országos Levéltár Külügyminisztérium (MOL) K64–16t–1927–667. A magyar külügyminiszter, Walko Lajos tájékoztatója Hory András belgrádi magyar követnek 1926. október 16.

⁷ Uo.

⁸ MOL K64. res. pol. 1926–17–2. 527/res. Feljegyzés Bethlennek Chamberlainnel folytatott beszélgetéséről. 1926. december 12.

⁹ Jellemző például, hogy 1922-ben, amikor a Népszövetség májusi ülészakán a napirendi pontok között eredetileg szerepelt a genovai konferencia közleménye, amely tartalmazta a magyar és a bolgár kormány kisebbségi konvencióval kapcsolatos javaslatait, a jugoszlávok azonnal reagáltak. Úgy vélték, ez a napirendi pont azt a látszatot keltheti, hogy közvetve elismerik a magyar és a bolgár kormány jogát, hogy az elfogadott kisebbségi konvenciók vonatkozásában érintettek érdeklődhetnek, és kezdeményezően léphetnek fel. Jugoszlávia szerint ezeket a konvenciókat, mint az állami presztízszt és szuverenitást érintő egyezményeket, a legszűkebb határokon belül kellett értelmezni. Éppen ezért a jugoszláv képviselő azonnal közbenjárt a Népszövetség titkárságánál, ahol megígérték neki, kiveszik a közleményből a magyar és bolgár szavakat, és csak a kisebbségek szót hagyják bent a közleményben. A jugoszláv képviselő azonban ezzel sem elégedett meg, és a megfelelő osztály vezetőjének részletekbe menően kifejtve kormánya álláspontját, az ügyben elérte, hogy a napirendi pont úgy hangozzon: „A genovai konferencia közleménye.” AJ 395–7–78 M. Bošković külügyminisztériumi tisztviselő feljegyzése a külügyminiszter részére.

¹⁰ Bethlen már 1928 decemberében előrejelezte a német külügyminiszter-helyettesnek, Schumann-nak, hogy a következő évben a kisebbségi kérdésben több petíció fog magyar részről a Népszövetség elé kerülni. Iratok az ellenforradalom történetéhez 1919–1945. IV. kötet. A kötet forrásanyagát összeállította és jegyzetekkel ellátta: Karsai Elek. Budapest, 1967. 242. (A továbbiakban Irtok IV.) Bethlen feljegyzése Gustav Stresemann-nal folytatott megbeszéléséről. 1928. december 13.

¹¹ Irtok IV. 289. Bethlen beszélgetést szervezte a Briand-nal való találkozásra. 1929. május 28.

¹² A kérdésről bővebben lásd *Sajti Enikő*: Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947. Budapest, 2004. 108–119.

¹³ Uo. 115.

¹⁴ *Vuk Vinaver*: Jugoszlavija i Madarska 1918–1933. Beograd, 1971. 551.

¹⁵ MOL K63–1934–16/7 170/pol/1934. Feljegyzés 1934. január 10.

¹⁶ MOL K69–671–1934–I–O–10 1481/pol. Alth jelentése 1934. május 9.

¹⁷ A magyar külügyminisztérium vezértitkára, Hory András Vukčević budapesti jugoszláv követnek 1934. május 15-i beszélgetése során megjegyezte, valóban a jugoszláv külügyminiszter-helyettes kijelentése készítette a magyar kormányt arra a lépésre, hogy Genfhez forduljon. MOL K63–131–1934–16/7 1561/1934 számjeltávirat.

¹⁸ MOL K63–1934–16/7 2536/pol/1934. A külügyminisztérium tájékoztatója a belgrádi magyar követségnek a magyar–jugoszláv határinnenségek tárgyában tett lépések eredményeiről. 1934. július 30.

¹⁹ MOL K63–132–1935–16/1 299/935.

²⁰ 1935. július 19-én Aleksander Vukčević budapesti jugoszláv követ miniszterelnöke megbízásából tájékoztatta Kányát, hogy a hangulat Jugoszláviában Magyarországgal szemben lényegesen javult, és elismerte, hogy a marseille-i ügy kapcsán nemcsak a magyar politikusok és a magyar sajtó, de a jugoszláv politikai és sajtótényezők is túlzásokba estek. MOL K63–137–1935–16/7 2345. sz.

²¹ MOL K63–137–1936–16/7. 42/pol.–1936. Alth Waldemár belgrádi magyar követ beszélgetése Stojadinoviécsal 1936. február 28-án.

²² Göring 1936. január 27-én nyomatékosan kérte a magyar követet: a magyar kormány közölje velük pontokba szedve a jugoszlávokkal szemben támasztott kívánságait, oly mértékre redukálva, amelyek teljesíthetősége a valósínűség határain belül van, ő pedig megpróbál ilyen értelemben hatni a jugoszlávokra. (MOL K63–137–1936–16/7 400/pol.–1936.) Sztójay március 6-án adta át Göringnek a kért összeállítást, melyben felsorolta mindazokat a pontokat, amelyek „súrlódási felületet képeznek” Magyarország és Jugoszlávia között. Német feljegyzés szerint ezek a követelések főleg kisebbségi, útlevel- és határátlépési kérdésekre vonatkoztak, és semmilyen területi kérdés nem szerepelt benne.

²³ Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához. Szerkesztette: Zsigmond László. Budapest, 1965. II. 185–186. (A továbbiakban: DIMK.) Külügyminisztériumi feljegyzés a jugoszláv–magyar közeledésről. 1937. január.

²⁴ A magyar kormány hajlandó volt eleget tenni Stojadinović kérésének, és területi kérdésekben kímélni Jugoszlávia érzékenységét. Kánya el szeretne volna érni, hogy Stojadinović a magyar kisebbségnek biztosítsa azokat a jogokat, amelyeket Jugoszláviában a román kisebbség élvez. Ezt legegyszerűbben egy a román–jugoszláv kisebbségi szerződés mintájára kötendő egyezményvel vélte megvalósíthatónak. Ezt azonban Stojadinović elutasította, mert Románia szövetséges állam, amellyel, Magyarországgal ellentétben, nincsenek határvitái. MOL K63–138–1936–16/25 2671/pol/1936. Bled, 1936. augusztus 1.

²⁵ Alth 1936. augusztus 22-i jelentése Ivo Andrić, a külügyminisztérium politikai osztályának vezetője és a magyar követség egyik tisztviselőjének beszélgetéséről. (MOL K63–141–1938–16/7 178/pol.–1936. Bled 1936. augusztus 22.)

²⁶ Uo.

²⁷ A magyar kormány az egyes, hasonló tartalmú megkeresésekre először elutasító választ adott. Majd némi mérlegelés és tájékozódás után annak mértékében mutatott hajlandóságot a tárgyalásokra, hogy az ajánlattevő országgal szemben revíziós törekvései megvalósításához milyen mértékben bírta Németország támogatását. DIMK. II. 183–209.; *Juhász Gyula*: Magyarország külpolitikája 1919–1945. Budapest, 1988. 164–167.

²⁸ DIMK. II. 215–216. A kisebbségi kérdésre vonatkozó magyar memorandum 1937. március 20.

²⁹ DIMK. II. 234. Bárdossy jelentése Antonescuval folytatott beszélgetéséről. 1937. augusztus 31.

³⁰ Stojadinović maga is azon a nézeten volt, hogy nem sok értelme van hangzatos kisebbségi nyilatkozatokkal bajlódni. Fogadják el azt a megegyezést, ami elérhető, és utána a megegyezés kedvező hatásaként a kisebbségekkel kapcsolatos bánásmód is meg fog változni. DIMK. II. 356. Bárdossy jelentése Kányának. 1938. május 5.

³¹ Wilhelmstrasse. i. m. 243. Weizsäcker német külügyminisztériumi osztályvezető feljegyzése Bakach-Besseney követségi tanácsossal folytatott megbeszéléséről 1937. november 24.

³² Aligha véletlen, hogy a kisantant kormányok közül éppen a jugoszláv nyilatkozott így. Jugoszlávia ugyanis összehasonlíthatatlanul jobb pozícióban volt, és sokkal nagyobb külpolitikai mozgástérrel rendelkezett, mint kisantant szövetségesei.

³³ DGFP. C/6. 834–835. Neurath feljegyzése 1937. június 7.; Göring egyébként már 1936 októberében arról tájékoztatta Kányát, hogy Stojadinovićnak feltett szándéka idővel kilépni a kisantantból. DIMK. I. 280. Napi jelentés Kánya és Göring beszélgetéséről 1936. október 11.

³⁴ Kánya Kálmán a határ-elismerési javaslatot egy későbbi, a varsói magyar követségre küldött utasításában úgy írta le, hogy a jugoszláv–magyar határ végleges elismeréséért cserébe Jugoszlávia semlegességét kérték Magyarországnak egy másik szomszédjával való esetleges konfliktusa esetére; ezenfelül bizonyos koncessziók biztosítását a jugoszláviai magyar kisebbség részére. DIMK. II. 519. Kánya utasítása a varsói magyar ideiglenes ügyvivőnek. 1938. augusztus 4.

³⁵ Wilhelmstrasse. i. m. 256. Bohle jelentése Csákyval 1938. január 23. és 27. között folytatott megbeszéléséről.

³⁶ DIMK. II. 489–490. Bessenyei jelentése 1938. július 12.

³⁷ Ami a magyar–jugoszláv politikai közeledés lehetőségét illeti, Stojadinović hangsúlyozta, hogy erre helyezi a legnagyobb súlyt, de egyelőre még várni kell, amíg a csehszlovák akadályt sikerül az útból elhárítani. DIMK. II. 546. A belgrádi követ jelentése a külügyminiszternek. 1938. augusztus 21.

³⁸ Az egész megállapodáskomplexum véglegesítése azonban Csehszlovákia miatt függőben maradt. Prágával a kisebbségi kérdés ottani különleges jelentősége folytán nem tudtak megfelelő nyilatkozatszövegben megegyezni. A kisebbségi kérdés csehszlovákiai rendezésére magyar álláspont szerint csak akkor kerülhetett volna sor, ha az ottani magyar kisebbség sorsát megnyugtató módon „intern” rendezik, vagy megegyeznek egy, a román és a jugoszláv nyilatkozatnál messzebb menő nyilatkozatszövegben. DIMK. II. 552–553. Kánya számjeltávirata valamennyi magyar követségnek. 1938. augusztus 23.

³⁹ DIMK. II. 557.